

Trablusgarp Notlarından Mustafa Kemal, Enver ve Nuri Paşalar Üzerine Bir İnceleme

F. Rezzan ÜNALP

Doç. Dr., Ufuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Ankara

E-Mail: rezzan.unalp@ufuk.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-1728-046X

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 05.10.2021 Kabul Tarihi / Accepted: 14.11.2022

ÖZ

ÜNALP, F. Rezzan, **Trablusgarp Notlarından Mustafa Kemal, Enver ve Nuri Paşalar Üzerine Bir İnceleme**, CTAD, Yıl 18, Sayı 36 (Güz 2022), s. 639-668.

20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'da elinde kalan son toprak parçası olan Trablusgarp, Mustafa Kemal (Atatürk), Enver Paşa ve Nuri (Killigil) Paşalar'ın askerî kariyerinde önemli bir yer tutar. Trablusgarp Harbi patlak verdiğinde yaşanan dönem, Osmanlı Devleti'nin günden güne zayıflayıp çöküntüye uğradığı, uluslararası alanda siyasi ilişkilerin hızla değiştiği, yeni fikir akımlarının toplumları büyük ölçüde etkilediği bir dönem olması dolayısıyla önemlidir. Trablusgarp Harbi ve Birinci Dünya Harbi yıllarında pek çok gönüllü Türk subayı gibi Mustafa Kemal, Enver ve Nuri Beyler de vatan saydıkları imparatorluğun merkezden çok uzak bu diyarında savaşmışlar, Senûsilerin başını çektiği yerli halk ile birlikte İtalyanlara ve İngilizlere karşı büyük mücadele vermişlerdir.

Bu makalede söz konusu dönemin öne çıkan şahsiyetleri olarak Mustafa Kemal, Enver ve Nuri Beylerin (Paşalar) Trablusgarp'taki faaliyetlerine yer verilmiştir. Trablusgarp'ın askerî safahatlarındaki yeri ve etkileri ile kendilerinin

buldukları süre içinde Trablusgarp'ta bıraktığı izler açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Trablusgarp, Birinci Dünya Harbi, Mustafa Kemal, Enver, Nuri Bey.

ABSTRACT

ÜNALP, F. Rezzan, **An Examination on Mustafa Kemal, Enver And Nuri Pashas Through Tripoli Notes**, CTAD, Year 18, Issue 36 (Fall 2022), pp. 639-668.

Tripoli, which was the last remaining piece of land in the hands of the Ottoman State in North Africa at the beginning of the 20th century, occupies an important place in the military career of Mustafa Kemal (Ataturk) Pasha, Enver Pasha and Nuri (Killigil) Pasha. The period when the Tripoli War broke out is important because it was a period in which the Ottoman Empire was weakened and collapsed day by day, the political relations in the international arena changed rapidly, and the new movements of thought affected the societies to a great extent. During the Tripoli War and the First World War, Mustafa Kemal, Enver and Nuri Beys, like many volunteer Turkish officers, fought in this far away land of the empire, which they considered their homeland, and had a great struggle against the Italians and the British together with the local people led by the Senusis.

In this article, the activities of Mustafa Kemal, Enver and Nuri Beys (Pashas) in Tripoli are included as the prominent personalities of the mentioned period. It has been tried to explain the place and effects of Tripoli in its military stages and the traces they left in Tripoli during their stays.

Keywords: Tripoli, First World War, Mustafa Kemal, Enver, Nuri Bey.

Giriş

Bu makalenin sorunsalı, II. Meşrutiyet Dönemi'nden Birinci Dünya Harbi'ne uzanan süreç içerisinde, Trablusgarp'ta önemli vazifeler üstlenmiş birer asker olarak Enver, Mustafa Kemal ve Nuri (*Killigil*) Beylerin hem karakter ve kabiliyetleri açısından ayırt edici özelliklerini, tutum ve eğilimlerini bölgede yaşanan olaylar ve savaşlar üzerinden ortaya koyabilmek; hem de bölgede işgalcilere karşı verilen mücadelede iş birliğinde buldukları gruplar nezdinde etkili olan faktörlerin değerlendirmesini yapabilmektir. Ayrıca, tarihî süreç olarak çalışma 10 yıl ile sınırlanmış olsa da, Trablusgarp yıllarında söz konusu üç askerin edindikleri tecrübenin geleceğe matuf olarak kendi mesleki kariyerlerinin ve karar mekanizmalarının şekillenmesinde ne gibi etkilerinin olabildiğinin izleri aranmaya çalışılarak mukayeseli bir tahlil zemini oluşturulmak istenmiştir. Bu maksatla konunun daha anlaşılır olabilmesi düşüncesiyle çalışmada Trablusgarp

Harbi öncesi ve sonrasına ilişkin dönemin siyasi ve askerî gelişmelerine de genel kapsamda yer verilmiştir.

19. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa'da Almanya ve İtalya'nın birliklerini tamamlamasıyla birlikte sömürgecilik faaliyetlerinin yeni bir mecraya sürüklendiği bilinmektedir. Bu dönemde İtalya'nın dikkatini Trablusgarp'a çevirdiği ve bölgeye yönelik emperyalist amaçlar izlediği görülür.¹

Sömürgecilikte diğer Batılı ülkelere nazaran geride kalan İtalya'nın, 1880'lerden başlayarak Afrika'daki Eritre ve Somali'yi sömürgeleştirmiş olmakla beraber bu topraklardan önemli bir ekonomik fayda elde ettiği söylenemezdi. Bununla birlikte, 1896 yılında Başbakan Francesco Crispi gelir getirmeyen bir başka toprak olan Etiyopya'nın (Habeşistan) işgaline öncülük etmiş; ancak İtalyanlar bu girişimde de başarısızlığa uğrayıp yenilince Başbakan istifa etmek zorunda kalmıştı. 1896 yenilgisi ve ardından yaşanan 1898 - 1900 arasındaki büyük krizden sonra, İtalyanlar yeniden hazırlanarak yeni bir fırsat beklemeye başladılar.² İtalya'da milliyetçilerin beklediği bu fırsat, 1908'de Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmeler ışığında ortaya çıkmıştır. İkinci Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce Reval'de bir araya gelen Rus Çarı ile İngiltere Kralı, Şark Meselesi'ni kendi aralarında bir çözüme kavuşturarak Osmanlı Devleti'ni paylaşmak konusunda anlaşmışlardır. Bu gelişmelerin Osmanlı Devleti içindeki etkisi oldukça büyük olmuştur. Sultan II. Abdülhamit'in mutlak yönetimine karşı yurt içinde ve dışında muhalefette bulunan İttihatçılar, meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi için saraya karşı sürdürdükleri muhalefetlerini sertleştirmişlerdir.³

---

¹ Timoty W. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 1.

² Fabio L.Grassi, "Niçin Trablusgarp? İtalyan Çıkarması Ardındaki Siyaset ve Kültür", *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 37.

³ George W. Gawrych, *Genç Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s. 40. 1878 Berlin Kongresi ile Rusların Yakındoğu'daki faaliyetleri ve yayılma imkânlarının önü kesilmiş olsa da Rus politikasının yayılışı sona ermiş değildi. Bu defa Rusya'nın yayılış istikameti Uzakdoğu olmuş, ancak 1904-1905'te Japonya'ya yenilmelerinin ardından Rus dış siyasetinde önemli değişiklikler görülmüştür. Rusların bu süreçte Türkistan'ı, Kafkasları ele geçirmiş olmaları İngiltere'de endişe uyandırmış, Rus yayılışı İngilizlerin bu tehlikeye karşı birçok tedbir almalarını gerektirmiştir. Diğer taraftan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Almanya ile birlikte hareket etmesi ve özellikle gittikçe güçlenen Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kazanması, İngiltere ve Rusya için bir tehdit oluşturduğundan İngiltere ile Rusya uzun müzakerelerden sonra 31 Ağustos 1907 tarihinde bir uzlaşmaya varmışlar, bu uzlaşma ile yarım asırdan beri sürüp gelen Rus İngiliz ihtilafı da sona ermiştir; bk. Ayşe Eryaman, "Yirminci Yüzyılın Başlarında Büyük Güçlerin Balkan Politikaları", *100.Yılında Balkan Savaşları (1912-1913) İbtılaflı Duruşlar*, 1.Cilt, Ed. Mustafa Türker, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 74-75.

Sultan II. Abdülhamit ise kendisine karşı büyük bir mücadele başlatan İttihatçıları yıldırım için farklı yöntemler uygulamıştır. Yurt dışına kaçan İttihatçıları bazen makamlar ihdas ederek kendisine bağlamış; bazen de sürgüne göndererek merkezden uzaklaştırmıştır.⁴ 23 Aralık 1876'da yürürlüğe giren Kanun-ı Esasî'nin en tartışmalı konularından biri, sürgüne ilişkin 113. maddesiydi. Bazı devlet adamları bu maddenin anayasa tasarısında olmasına muhalefet etmiş olsalar da yürürlüğe girmesine engel olamamışlardı. Bu gibi kimseler, Padişaha sürgün etme yetkisi veren bu maddeye dayanılarak ülkenin farklı coğrafyalarına sürgüne gönderilmişlerdi. Bununla birlikte Trablusgarp vilâyeti, II. Abdülhamit'in saltanatının ilk yıllarında sürgün bölgelerinden biri değildi. Ancak, İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurulmasıyla gelişen Genç Türkler (*Jön Türklere*) hareketi içinde Harbiye ve Tıbbiye öğrencileri arasında hızla yayılan özgürlükçü fikirler, Sultan II. Abdülhamit'i oldukça tedirgin etmiş; bu süreçte hürriyet ve eşitlik fikirlerini ileri sürenlere karşı sürgün, sıkça uygulanan ceza yöntemi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin uzak vilayetlerinden Trablusgarp da bu dönemde başlıca sürgün yerlerinden biri olmuştur.⁵

Osmanlı Devleti'nin diğer bir bölgesi olan Makedonya'da XX. yüzyılın başlarından itibaren gündün güne artarak genişleyen isyanlar, huzursuzluk ve meşrutiyet taraftarı protestolar, II. Abdülhamit'i yeni önlemler almaya sevk etmiş; hatta bu olayları ortadan kaldırmak maksadıyla Şemsi Paşa'yı Manastır'a göndermiştir. Arnavut-Boşnak kökenli, alaylı, hatta okuma yazması olmadığı iddia edilen, fakat çok tecrübeli bir komutan olan Şemsi Paşa, padişaha sadakatiyle tanınan sert bir askerdir. İkinci Meşrutiyet'in ilanı öncesinde Resneli Niyazi Bey'in dağa çıkarak isyan etmesi karşısında bu isyanı bastırmakla görevlendirilen Şemsi Paşa'nın Manastır'da bir suikast sonucunda öldürülmesi; ardından Manastır'a yeni atanan komutanın kaçırılması⁶ gibi yaşanan olaylar, padişahı mutlakiyet idaresini yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır. Nitekim

⁴ Nevzat Artuç, *İttihatçı - Senûsi İlişkileri (1908-1918)*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 68-70.

⁵ Abdullah Özdağ, *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s.216-218. Vali olarak tayin edilmeden önce 1900 yılından itibaren Trablusgarp Vilayeti Kumandanlığında bulunan ve *1904'te* vali olarak atanan Müşir Recep Paşa, İtalyan ve Fransız emperyalizmine karşı vilâyet dâhilinde askerî kıtaların güçlenmesini sağlamış, kalkınmasında önemli rol oynamıştır. Bir anlamda sürgün olarak bölgede görev yapan Recep Paşa, bu nedenle Trablusgarp'a gelen sürgünleri muhafaza ettiği gibi birçok Osmanlı aydınının Trablusgarp'ta oluşturduğu Jön Türk Hareketi'nin gelişmesine destek vermiştir, bk. Özdağ, *age.*, s.42-43; *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrika'sında Hayat*, Haz. Arı İnan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 145.

⁶ Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 67-71.

1878'de çalışması kesintiye uğrayan Meclis, 23 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyetin ilan edilmesi ile yeniden tesis edilmiştir.⁷

Bu sırada Balkanlar'daki gerilim artarak devam ederken, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu aynı pakt içinde olmalarına rağmen İtalya'ya dahi bildirmeden Bosna-Hersek'i ilhak etmiştir. Bu gelişmeler karşısında İtalyan milliyetçiler, bu fırsattan istifade ederek artık Trablusgarp için harekete geçilmesini gerektiğini düşünmüşlerdir.⁸

Mustafa Kemal'in Trablusgarp'a İlk Gidişi (1908)

İkinci Meşrutiyet'in ilanını müteakip Trablusgarp'ta bulunan Türkler ve yerli halktan oluşan büyük kalabalık bir grup, genel af çıkarılması için 26 Temmuz 1908'de büyük bir gösteri yapmışlardı. Ne var ki, bekledikleri af düşünüldüğü gibi olmamış; sadece siyasi suçluları kapsamıştı. Trablusgarp'ta serbest bırakılanlar yerli halktan olan tutuklular değil; buraya sürgüne gönderilmiş olan tutuklulardı.⁹ Dolayısıyla çatışma gelmekte gecikmemiş, iki kesimde de sayılan bir kişi olan Vali Recep Paşa'nın Harbiye Nazırlığı göreviyle İstanbul'a geri çağırılmasıyla gerginlik büsbütün artmıştır. Belediye Reisi Hasune Paşa öncülüğünde âyan ve memurlar, halkı ayaklandırmaya çalışmışlardı. Başlayan olaylar sırasında; ahali tarafından, kendilerine meşrutiyeti ve anayasayı savunan Arap kökenli aydınlar bile linç edilmek istenmişti. Yaşanan gelişmeler neticesinde Trablusgarp'ta kontrol tamamen eski rejim yanlılarının eline geçmişti.¹⁰

Trablusgarp'ta meşrutiyetin getirdiği düzen değişikliğinden memnun olmayan tek yer Trablusgarp vilâyeti değildi. Bingazi halkı da yeni düzenin getirmiş olduğu uygulamalara karşı baştan itibaren menfi bir tutum takınmıştı. Çok sayıda Genç Türk mensubunun vilâyet dışına kovulması, İttihat ve Terakki Cemiyetini harekete geçirmiş ve Cemiyet, Trablusgarp'taki siyasal durumu düzeltmek için süratle harekete geçmeyi kararlaştırmıştı. Bunun üzerine Selanik'teki İttihat ve Terakki Merkez Komitesi, son derece huzursuz bir ortamın hâkim olduğu Trablusgarp'ı kaybetmemek düşüncesiyle gözlemci olarak Erkân-ı Harp Kolağası (Kurmay Kıdemli Yüzbaşı) Mustafa Kemal'i bölgeye göndermeyi uygun görmüştü. Nitekim Mustafa Kemal alınan karara

⁷ Rıdvan Akın, *Türk Siyasal Tarihi 1908-2000*, Levha Yayınları, İstanbul, 2015, s. 13.

⁸ Grassi, agm., s. 38.

⁹ Rachel Simon, "Önderliğin Başlangıç Yılları: Mustafa Kemal'in Libya'yı İlk Ziyareti, 1908", Çev. Tüten Özkaya, *Belleken*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt XLIV, Sayı 83, 1980, s. 84.

¹⁰ Orhan Koloğlu, "Mustafa Kemal'in 1908 Ekim-Kasım'ında Trablusgarp ve Bingazi Gezisi", *Türk Kültürü*, Sayı 343, Kasım 1991, s. 675.

bağlı olarak Selanik'ten ayrılarak 1908 yılı Eylül ayı sonuna doğru Trablusgarp'a gelmiştir.¹¹

Meşrutiyete karşı gelişen başkaldırının nedenlerini incelemek üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bölgeye gönderilmiş olan Mustafa Kemal, ilk defa geldiği Trablusgarp'ta uzlaşmacı bir tavır sergilemiş, Genç Türklerin buradaki durumunu güçlendirmek istemiştir.¹²

Mustafa Kemal Trablusgarp'a vardığında öncelikle Vali Recep Paşa'nın yaveri Hasan Bey ve Liva Kumandanı İbrahim Paşa ile görüşmeler yaptı. Bu görüşmeler neticesinde bir güçlük anında askerî birliklerin desteğini alabileceği vaadini elde etti. Olayları Belediye Başkanı Karamanlı Hasune Paşa'nın yönlendirdiğini bildiği için tarafsız kalarak eski rejim yanlılarını kontrol altına almanın mümkün olacağını düşündü. Bu nedenle askerî ve zorba önlemlere başvurmadı, olayları çatışmasız çözümlenmek amacıyla ikna edici görüşmelerde bulundu, İttihatçıların propagandalarını tepki görmeden yapabilecekleri bir ortam yaratmayı başardı.

Trablusgarp'tan sonra, 19 Ekim 1908 tarihinde İtalyan *Navigazione Generale* Şirketi'nin posta gemisiyle Trablusgarp'tan ayrılan ve Bingazi'ye geçen Mustafa Kemal, anılarında Bingazi'deki Doktor Mustafa Şevket'in *Buraya uğramadan gitme*' sözü üzerine oraya gittiğini yazmaktadır.¹³ Bingazi'ye vardığında bölgedeki Genç Türklerin siyasal programını İttihat ve Terakki'nin görüşlerine göre düzeltmek için, Genç Türkler Kulübünü sadece hükümet görevlilerinden oluşan bir kulüp yerine yerel halktan temsilcilerin de olduğu aktif bir çalışma merkezi durumuna getirmenin gerekli olduğunu görmüştü. Mustafa Kemal, dışa daha kapalı olan Bingazi'de daha büyük güçlüklerle karşılaşmış olsa da, mevcut durumu kontrol altına alarak hâkimiyeti sağlaması ve yerli liderler üzerinde etkili olması ile bölgedeki siyasî atmosferi güvenli bir hale getirmiştir. Mustafa Kemal'in bu faaliyetleri, Trablusgarp ve Bingazi'de bulunan İngiliz konsoloslarının da dikkatini çekmiş ve raporlarına da yansımıştır.¹⁴

Trablusgarp'taki İngiliz Konsolosu J. Alvarez; Kolağası Mustafa Kemal'i, büyük bir dinleyici kitlelerinin dikkatini çekebilen *"belagatli ve akılcı konuşan bir hatip"* olarak tasvir etmiştir. Kolağası Mustafa Kemal kısa süre zarfında gerek Bingazi ve gerekse Trablusgarp'taki liderleri Meşrutiyet'ten yana çekmeyi başarmış; ayrılırken arkasında iyi bir izlenim bırakmıştı. Ocak 1909'da tekrar Selanik'e dönen Mustafa Kemal'in hayatında Trablusgarp, bir yandan halk

¹¹ Simon, agm., s. 89.

¹² Afet İnan, "Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyan", *Belleken*, Cilt VIII, Sayı 31, 1994, s. 387-388.

¹³ Koloğlu, agm., s. 676, 683.

¹⁴ Simon, agm., s. 90-93.

önünde hitabet yeteneğini geliştirmesini sağlamış, bir yandan da siyasi ve dini liderlerle temaslarında kendisine yetki kullanma konusunda önemli bir tecrübe kazandırmıştı.¹⁵

Trablusgarp Harbi (1911-1912)

İtalyanların Kuzey Afrika'ya yönelik emperyalist politikalarının kökleri, bu coğrafyanın Avrupalı büyük devletlerce paylaşılmaya başlandığı 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. İtalya, bu yüzyılın son çeyreğinden itibaren zirve noktasını Racconigi Antlaşması'nın oluşturduğu bazı diplomatik manevralara ve girişimlere yönelmişti. Rus Çarı II. Nikola ile İtalya Kralı III. Victor Emmanuel arasında 1909 Ekim ayında Torino yakınlarındaki Racconigi Şatosu'nda imzalanan bu anlaşmaya göre; İtalya, Rusya'nın Boğazlardaki; Rusya ise İtalya'nın Trablusgarp ve Cyrénaigue'deki (*Sireneyka*) menfaatlerine olumlu bakacaklardı. Ayrıca İtalya, Balkanlar'da statükonun bozulması halinde Rusya'nın desteklediği Balkan devletlerinin Makedonya'yı paylaşmalarını kabul etmişti. Bu anlaşma ile İtalya, Trablusgarp'ın geleceğine yönelik Fransa'dan sonra Rusya ile uzlaşmış olmaktaydı.¹⁶ Dolayısıyla İtalya'nın hedefinde olan Trablusgarp için İngiltere, Rusya, Fransa ve Almanya ile yürüttüğü ikili görüşmeler ve yaptığı diplomatik hazırlıklar 1910 yılına gelindiğinde tamamlanmış, ancak İtalya Trablusgarp'a yerleşmek için bir süre daha beklemeyi uygun görmüştü.¹⁷

1911 Ocak ayı başında Osmanlı Devleti Arnavutluk'ta devam etmekte olan kargaşayı yatıştırmaya çalışırken, Yemen'de İmam Yahya'nın ve Asir'de Şeyh İdrisi'nin başını çektikleri isyanlar baş göstermişti. Osmanlı Devleti bu isyanlarla başa çıkabilmek için bölgeye 30 bin kişilik askerî kuvvet göndermiş; ayrıca Harbiye Nezareti Trablusgarp'taki tümeni (42.Tümen) Yemen'e takviye kuvvet olarak yollayarak Trablusgarp'ı savunmasız bırakmıştı. Bununla birlikte, 1911 Eylül ayında Osmanlı Devleti'nin *Derne* adlı buharlı gemiyle Trablusgarp'a 20 bin adet mavzer tipi tüfek ve iki milyon kadar mermi göndermesi, Trablusgarp üzerinde emelleri olan İtalyanları rahatsız etmişti; zira İtalyanlar, bu durumda sadece Libya'daki cılız Osmanlı kuvvetleriyle değil silahlandırılmış Arap aşiretleriyle de çarpışmak zorunda kalacaklardı.¹⁸

---

¹⁵ Gawrych, agm., s. 42-43

¹⁶ Eminalp Malkoç, "İtalyanların Trablusgarp Savaşı Sırasında Oniki Ada'yı İşgallerinin Türk Basınındaki Yankısı: İkdam ve Şehbal Örnekler", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 16, Sayı 31, Bahar 2020, Ankara, s.83-84.

¹⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2014)*, DER Yayınları, 10.Basım, İstanbul, 2015, s. 531.

¹⁸ Childs, age., s. 24-28; *Genelkurmay ATASE Arşivi OİH (Osmanlı İtalyan Harbi) Katalogu*, K. 57, D. 273, F. 9.

1911 yılı boyunca Trablusgarp'ı ilhak etmek için hazırlıklarını sürdüren İtalya, 28 Eylül 1911 tarihinde Osmanlı Devleti'ne Trablusgarp üzerinde isteklerde bulunduğu 24 saatlik bir nota verdi. Bu sürenin bitiminde 29 Eylül 1911'de verdiği ikinci nota ile Trablusgarp'ı işgal edeceğini bildirerek harp ilan etti. İtalyan donanması kıyı bölgesini bombardımanla tahrip ettikten sonra yerli Yahudilerin yardımları ile 5 Ekim 1911'de Trablusgarp şehrini Belediye Reisi Karamanlı Hasune Paşa'dan teslim aldı.¹⁹ İtalyanlar Trablusgarp'tan başka sahil şeridindeki Tobruk, Derne, Bingazi ve El-Hums şehirlerini de 21 Ekim'de ele geçirdiler.²⁰

Savaş başlamadan önce Osmanlı Devleti, imparatorluk içinde herkes için askerliği zorunlu kılmıştı. Bu durum bölgedeki -başta Kuloğulları olmak üzere- yerli halk tarafından hoş karşılanmamıştı. Kıyıda uzak bölgelerdeki Berberi kabileleri, merkezi bir otoritenin altına girmeyecek kadar başına buyruk yaşamaktaydılar. Bu şartlar altında Trablusgarp için gönüllü olarak savaşacak Türk subaylarına başvurmaktan başka çare yoktu.²¹ Savaş başladığında Trablusgarp'ta askerî kuvvet olarak sadece 42. Tümen'in karargâhı bulunuyordu. Tümene vekâleten kumanda eden Kurmay Albay Neşet Bey'in²² emrindeki Osmanlı kuvvetleri, İtalyanlar karaya çıktıklarında kıyıda içerilere çekilmek suretiyle esir düşmekten kurtulmuşlar, burada düzensiz yerli kuvvetlerle birleşerek bir direniş ortaya koymaya çalışmışlardı.

İstanbul'daki İbrahim Hakkı Paşa hükûmeti, Türk subayların Trablusgarp'a gönderilmesi düşüncesine karşı durmaktaydı. Bununla birlikte İbrahim Hakkı Paşa'nın istifası ve kabinesinin çekilmesinden sonra 30 Eylül 1911'de kurulan Said Paşa hükûmeti zamanında bölgeye gönüllü Türk subaylarının gönderilmesine onay verildi.²³ Osmanlı Donanması'nın zayıflığı Trablusgarp'taki birliklerin yeterince takviye edilmesine imkân vermemiş olsa da aralarında Enver, Ali Fethi (Okyar), Mustafa Kemal'in de bulunduğu vatansever ve gönüllü subaylar, gizlice Trablusgarp'a giderek orada bir direnişi örgütlemek maksadıyla harekete geçmişlerdi.²⁴

¹⁹ Aziz Samih İlter, *Şimali Afrikada Türkler*, Cilt I, İstanbul, 1936, s. 255.

²⁰ Childs, *age.*, s. 81.

²¹ İ.Revol, "1911-1912 Türk -İtalyan Harbi", *Askerî Mecmua*, Çev. Kadri Demirkaya, Askerî Matbaa, S. 58, Eylül 1940, s. 60-62.

²² Nejdet Karaköse, *Nuri Paşa*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2012, s.38.

²³ Artuç, *age.*, s. 90.

²⁴ Childs, *age.*, s. 83.

Enver ve Mustafa Kemal Beylerin Trablusgarp'a Gidişi

Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın verdiği talimata göre; Trablusgarp'a gidecek gönüllü subayların bütün faaliyetleri gizli yürütülecekti. Enver Bey beraberinde Rauf ve Ömer Fevzi Beyler olmak üzere İstanbul'dan yola çıkmış,²⁵ Kolağası Mustafa Kemal de bölgeye gitmek üzere 19 Ekim 1911'de İstanbul'dan ayrılmıştı.²⁶ Tanin gazetesi muhabiri Mustafa Şerif kimliği İskenderiye'ye ulaşan Mustafa Kemal, Bingazi'ye gitmek üzere tekrar yola çıktığında hastalanınca zorunlu olarak İskenderiye'ye dönmüş ve iki hafta hastanede tedavi görmüştür. Bu sırada Nuri (*Conker*) ve Fuat (*Bulca*) Beyler de İskenderiye'ye gelmişler, kısa bir süre sonra hep birlikte Trablusgarp'a doğru hareket etmişlerdir. İngiliz sınır devriyelerini pek çok kez atlattıktan sonra Tobruk'taki Türk karargâhına ulaşmışlardır.²⁷

Mustafa Kemal'in Trablusgarp'a Mısır yoluyla vasıl olduğu Ömer Fevzi Bey'in 26 Ekim 1911 tarihli mektubunda da yer almaktadır. Ömer Fevzi Bey bu mektubunda, "*Mustafa Kemal'in Naci (Ömer Naci), Yakup Cemil ve Hakkı Efendiler ile birlikte Mısır'a geldiğini, Mustafa Kemal'e vazifesini ve niyetini sorduğunda Tümen Kurmay Başkanlığına tayin edildiğini, Mısır'da bir süre incelemelerde bulduktan sonra Trablusgarp ya da Bingazi tarafına gitmek konusunda karar vereceğini*" söylediğini belirtmektedir.²⁸

Enver Bey, Mustafa Kemal Tobruk'a ulaştığında Bingazi ve Havalisi Kumandanı olarak görev yapmaktaydı. 1911 Ekim ayı sonlarında Bingazi'ye ulaşan Enver Bey,²⁹ 23 Ocak 1912'de Yarbay rütbesine terfi etmiş ve Bingazi Umûm Kumandanlığına tayin edilmişti.³⁰ Yerli kabileleri direnişe geçirmekte büyük başarı sağlayan Enver Bey'e halifenin damadı olması kolaylık sağlamış, yürüttüğü teşkilatlanma çalışmaları sonucunda mücahitlerin sayısı kısa sürede artmıştı. Nitekim Enver Bey yerli Arapların kendisine gösterdikleri saygı ve

²⁵ Cemal Kutay, *Trablusgarp'de Bir Avuç Kahraman*, Tarih Yayınları, İstanbul, 1963, s. 31-34.

²⁶ *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, Cilt.1, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2017, s. 2, Belge No.1. Söz konusu belge 8 Teşrin-i evvel 327 (21 Ekim 1911) tarihli olup, Umûmi Erkân-ı Harbiye Dairesinden Ömer Lütfi Bey imzasıyla Mısır Fevkalâde Komiserliğine gönderilen şifreli telgraftır. Bu telgrafta Mustafa Kemal Bey'in telgrafın çekildiği tarihten iki gün önce (6 Teşrin-i evvel 327 (19 Ekim 1911) Dersâadet'ten ayrıldığı bilgisi yer almaktadır.

²⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk Hayatı ve Eserleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s. 50.

²⁸ *ATASE Arşivi*, OİH (Osmanlı İtalyan Harbi) Katalogu, K. 57, D. 273, F. 6.

²⁹ Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, ATAM Yayınları, 2006, s. 73.

³⁰ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, S. 126, Ankara, Ocak 2011, s. 106, Belge No: 27.

itaatten, Bomba'nın 10 km. kuzeybatısında bulunan Zaviye-i Ümürsüm'den gönderdiği 16 Kasım 1911 tarihli mektupta şu şekilde söz etmektedir:³¹

“Vali tayin ediyor olmam belki sizi şaşırtacak ama ben halife tarafından gönderilen biriyim ve sultanın damadıyım. Bir tek bu bağlantı bana yardım ediyor. Araplar hürriyet kahramanı Enver Bey'i ya da erkân-ı harb binbaşı kumandan Enver Bey'i tanımıyorlar, ama Halifenin damadına saygı gösteriyorlar. Ben burada Sultanın adına hükmediyorum ve vatanım da belki evliliğim açısından benden memnun. Gittikçe Arap havasına giriyorum, siyah bir sakalla çevrili esmerleşmiş bir yüz, sade bir hâki üniforma, ama belde işlemeli gümüş bir kılıç. İşte Zat-ı Şahane'nin damadı Enver Bey. Komik değil mi? Araplar ister istemez bana Paşa diyorlar. Sultanın akrabası olan birinin Bey olarak kalmasını anlayamazlar.”

Dinî propagandanın bölgedeki kabileler üzerinde ne derece etkili olduğu konusu, dönemin İtalya Başbakanı Giovanni Giolitti'nin Türk-İtalyan Savaşına ilişkin kaleme aldığı hatıralarında da yer almaktadır. Giolitti bu konuda şöyle söz etmektedir:³²

“Trablusgarp'ta Türklerle Araplar arasında münasebetler hiçbir vakit samimi olmadı. Buna rağmen Arapların genel surette bozgunculuk edeceklerini ümit etmek yanlış olur. Oysaki sayıca az olan Türk askerlerini ancak böyle bir bozgunculuk tehlikeye düşürebilir ve hatta onları (Türkleri) teslim olmaya mecbur edebilir, ama bu hususta gelişmeler yarı yarıya bizim lehimizde cereyan etmiştir. Şehirde ve sahillerde bizimle temasta bulunan Araplar çoğunlukla yeni vaziyeti kabul ettiler, fakat iç kısımlardaki ahalinin büyük bir çoğunluğu ya dini propagandanın tesiriyle veya derhal tedip edilmek korkusuyla Türklerle ittifak eylediler. Bununla birlikte Türklerin işgal başlar başlamaz teşkilat ve silah malzemesi sınırlı olmakla birlikte yine de gayet muharip ve adeden oldukça çok kuvvetlere kumanda ettiler.”

30 Kasım 1911'de (17 Teşrin-i sâni 1327) binbaşı rütbesine terfi eden Mustafa Kemal³³ ile Yüzbaşı Nuri (*Conker*), Tobruk'a geldiklerinde Tobruk ve Havalisi Kumandanı Edhem Paşa tarafından Tobruk mevkiinin merkezîliğine binaen gerek emir ve kumandanın bir düzen altına alınması ve gerekse erzakın iyi surette dağıtımıyla bir idare heyetinin teşkili için kendi maiyetinde görevlendirilmişlerdi.³⁴

³¹ M.Şükrü Hanioğlu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul, 1989, s. 93.

³² Giovanni Giolitti, *Trablusgarp'ı Nasıl Aldık*, Haz. Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2012, s. 80.

³³ *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, s. 20, Belge No: 8; *ATASE Arşivi* (OİH), K. 9, D. 42, F. 8.

³⁴ *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, s. 22, Belge No: 9.

Mustafa Kemal'in Trablusgarp yolculuğuna ilişkin bazı ayrıntıları, kendisinin Bingazi'deki Ayn-ı Mansûr Karargâhından arkadaşı Kerim Bey'e (*Abdülkerim Paşa*) yazdığı 9 Mayıs 1912 tarihli mektubundan öğrenmek mümkün olmaktadır: Bu mektupta Mustafa Kemal, "2 Kasım 1911 günü İskenderiye'den hareket ettiğini, yolda hastalandığını ve İskenderiye'ye tekrar döndüğünü, on beş gün kadar hastanede yattığını, bu sırada arkadaşları Nuri ve Fuat Beylerin geldiğini ve 17 Kasım 1911 günü yeniden yola çıktıklarını, zorlukla Mısır sınırını geçtiklerini" söyledikten sonra mektubun devamında "Tobruk'ta Aralık 1911 muharebesini yaptıktan sonra Derne'ye geldiklerini" belirtmiştir.³⁵

22 Aralık 1911 tarihinde cereyan eden söz konusu muharebe hakkında; Tobruk ve Havalisi Kumandanı Edhem Paşa'nın Bingazi ve Havalisi Kumandanı Enver Bey'e gönderdiği raporda savaşa ilişkin şu ifadeler yer almaktadır:³⁶

"Mustafa Kemal ve Yüzbaşı Nuri Beylerin idaresindeki kuvvetler -Arap mücahitler dâhil- Nazura cephesinde ciddi ve kanlı bir savaş gerçekleştirdi. On iki saat devam eden bu muharebede gemilerle karadaki düşman bataryalarının bu müddet zarfında kesilmeyen atışlarına rağmen verilen zayıt toplam 7 şehit ile çoğu hafif olarak 10 yaralı olup düşmandan ele geçirilen kuvvet ve savunma tedbirlerine ilişkin tafsilatlı bilgileri içeren evrak, Derne'ye müteakip gün gidecek olan Mustafa Kemal'e teslim edilmiştir."

Bu suretle Derne'ye intikal eden Mustafa Kemal burada önce Derne Şark Kolu Komutanı olarak görevlendirilmiştir. Müteakiben 16-17 Ocak 1912 tarihinde yaşanan çatışmada gözünden yaralanmış, bu yüzden bir ay Kızılay (Hilâl-i Ahmer) hastanesinde yatmak zorunda kalmıştır.³⁷ Mustafa Kemal'in bütün bu yaşananları nasıl değerlendirdiğini söz konusu tarihte cereyan eden muharebeler sonunda hazırladığı raporunda görmek mümkün olmaktadır. Bu raporda; Arap kabilelere her zaman güven olmadığını, bir keresinde 1000 mücahit göndermek için para aldıklarını ama muharebeye sadece 250 kişi katıldığını, üstelik ellisinin de silahsız geldiğini, şeyhlerin toplar ve müstahkem mevkiiler gibi koşullarla karşı karşıya kalacaklarını öğrendikleri savaşlara katılmaya isteksiz olduklarını, içlerinde cidden ölümden korkmayan pek az cesur kişi olmakla beraber genellikle korkak ve cesaretsiz olduklarını anladığını, en

---

³⁵ 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal , Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. 207-208.

³⁶ Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk, s. 29-30.

³⁷ Hale Şıvgın, "Mustafa Kemal'in İlk Savaşı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 10, Kasım 1987, s. 190.

önemlisi komuta kendisinde olmasına karşın şeyhlerin nüfuzu nedeniyle mücahitleri doğrudan harekete geçirmekte güçlük çekildiğini belirtmektedir.³⁸

Osmanlı kuvvetlerinin Trablusgarp'ta (*Libya*) karşılaştıkları sorunları kapsamlı bir biçimde incelemiş olan Sergio Romano ise şu sözleriyle Mustafa Kemal'in görüşlerini teyit etmektedir:³⁹

“...Bedeviler uzun süren ve sabır gerektiren mücadelelere yatkın değildi. Savaş, onların ekonomik varlıklarının doğal bir parçası olsa da, kısa süreli vur-kaç saldırıları söz konusuydu. Uzak bir zafer için uzun süreli bir savaş vermekse, onlara göre değildi. Savaşın başlamasından birkaç ay geçtikten sonra, hasat kaldırma ve çobanlık gibi kendi varlıkları açısından çok daha vazgeçilmez olan etkinlikleri yapma ihtiyacını hissetmeye başladılar.”

Bütün bunlara rağmen Mustafa Kemal askerî faaliyetlerine ek olarak kültürel ve dilsel bir ayırımın ötesinde taktiksel sonuçlar elde etmek için kabile liderleriyle müzakere eden bir asker-diplomat rolünü benimsemiştir. Askerin psikolojisi savaşta hayati bir meseleydi. Muhtıralarda hakikate sadık kalmak, insanlık ve gerçekçilikten uzaklaşmamak gereğine işaret etti. Bu tecrübe, diploması ve ikna sanatının nihai başarısının önemli unsurlarını oluşturacağı İstiklâl Harbi'ndeki rolüne ön hazırlık gibiydi.⁴⁰

4 Mart 1912'de girdiği muharebe çok kötü şartlarda cereyan etmiş, kum fırtınası ve başka zorluklar nedeniyle gözündeki rahatsızlık tekrarlamıştır.⁴¹ Bu arada, 6 Mart 1912'de Derne Şark Kolu Kumandanlığı'ndan Derne Kumandanlığı'na atanmıştır.⁴² Bu tarihte Derne Kumandanlığı, Ayn Mansur'da bulunmakta ve Ayn Mansur Karargâhı olarak geçmektedir. 22 Mayıs-5 Ağustos 1912 tarihleri arasındaki harekât ve idari faaliyetleri konu alan "*Derne Kumandanlığı Günlük Emir Defteri*"ndeki emirler, her rütbedeki komutanların kıta sevk ve idaresinde geçmişten ders alınmasını sağlayacak bir muhtıra niteliğindedir. 22-23 Mayıs 1912 tarihli günlük emirle başlayan bu defterde, Mustafa Kemal'in teşkilatçı ve idareci yönleri açık bir şekilde görülmektedir.⁴³

Trablusgarp, Mustafa Kemal için gelecekte işgalci ordulara karşı yürüteceği Millî Mücadele sırasında uygulayacağı harekât ve yerli halkı örgütlemek adına âdeta bir staj yeri olmuştur. Trablusgarp'ta kumanda ettiği direnişçiler içinde çok az sayıda Türk askerî vardı. Yerli direnişçileri teşkilatlandırırken onları bir

³⁸ *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, s. 63-64.

³⁹ Childs, *age.*, s. 144.

⁴⁰ Gawrych, *age.*, s. 51.

⁴¹ Şıvgın, *agm.*, s.190.

⁴² *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, s. 78.

⁴³ *Atatürk'ün Not Defterleri*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Cilt X, Ankara, 2009, s. 9.

taraftan eğitmiş, bir taraftan da psikolojik olarak güçlendirerek disiplinli savaşçılar haline getirmiştir. Silah, cephane, malzeme ihtiyacını İtalyan kuvvetlerine karşı yapılan baskınlardan karşılamıştır. Kıyı savunması, çölde harekât ve gayri nizami harp tekniklerini uygulamıştır. Bu taktikle İtalyan kuvvetlerinin kıyından içerilere ilerlemelerini engellemiştir. Mustafa Kemal burada edindiği tecrübelerden, Çanakkale Harbi'nde kıyı savunmasına yönelik taktiklerde, Filistin Cephesi'nde çölde harekât konusunda, Millî Mücadele'nin başlangıcında gayri nizami harp konusunda ve millî teşkillerin desteklenmesinde önemli ölçüde istifade etmiştir.⁴⁴

Nuri (Killigil) Bey'in Trablusgarp'a Gidişi

Trablusgarp'a Mısır yoluyla olduğu gibi Tunus üzerinden giden subaylar olmuştu. Trablusgarp'a ulaşmak üzere İstanbul'dan yola çıkan, Paris ve Marsilya üzerinden Tunus'a gelen, ancak Tunus'tan tekrar Marsilya'ya dönmek zorunda kalan subaylardan biri de Mülâzım-ı sâni (Teğmen) Nuri (Killigil) Bey idi.⁴⁵ Nuri Bey o tarihlerde "Maiyet-i Seniyye Bölüğü"nde Piyade Teğmen olarak görev yapmaktaydı.⁴⁶ Trablusgarp'a gitmek üzere Amcası Kolağası Halil (*Kut*), Üsteğmen Ali (*Çetinkaya*) Beylerle birlikte 15 Kasım 1911 de Şark Ekspresi ile İstanbul'dan hareket etmiş, 18 Kasım günü Paris'e vasil olmuştu. Osmanlı Devleti'nin bu sırada Paris Askerî Ataşesi olan Ali Fethi (*Okyar*) Bey, Halil ve Nuri Beyler Paris'e gelmeden önce Trablusgarp topraklarına geçmiş bulunuyordu.⁴⁷ O vakitler Paris ve Marsilya'da, daha önce gelip Trablusgarp'a gitmek için Tunus'a geçen, fakat Trablusgarp'a gitmeyi başaramayıp geri dönmek zorunda kalmış birçok subay bulunuyordu.⁴⁸

Halil (Kut) Bey kendisinden önce yeğeni Teğmen Nuri Bey'in Tunus'a hareketini uygun görmüştü. Nitekim Nuri Bey 23 Kasım günü Paris'ten trenle ayrılmış, önce Marsilya'ya, oradan da Tunus'a geçmiştir. 25 Kasım'da Bizerte'ye,

---

⁴⁴ Levent Ünal, "Mustafa Kemal'in Askerî Dehası ve Muharebelerdeki Uygulamaları", *Çanakkale Araştırmaları ve Türk Yullığı*, Sayı 26, Yıl 17, Bahar 2019, s.11.

⁴⁵ Serpil Sürmeli, *Nuri (Killigil) Paşa'nın Trablusgarp Savaşı Hatıraları*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, 2012, s. 138.

⁴⁶ *Millî Savunma Bakanlığı (MSB) Arşivi*, Şahsi Subay Dosyası.

⁴⁷ Sürmeli, agm., s. 142-143. Ali Fethi Bey Trablusgarp'a vardığında Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nin 1 Ekim 1911 tarihli emri ile Albay Neşet Bey kumandasındaki 42.Tümen'in Kurmay Başkanı olmuştur.5 bk. İhsan Sabri Balkaya, *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s.15.

⁴⁸ Bu husustaki bilgileri Hilâl-i Ahmer Depo Müdürü sıfatıyla Trablusgarp'a giden Tanin gazetesi muhabiri Ahmet Şerif'in Trablusgarp gezisi ile ilgili notlarında görmek mümkündür, bk. Ahmet Şerif, *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'de Tanin*, Haz. Mehmet Çetin Börekçi, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,1999, s.241.

müteakiben Tunus şehrine gelen Nuri Bey, Türk olduğunun anlaşılması üzerine Trablusgarp'a geçmeden geri dönmek zorunda kalmış, Marsilya'ya dönmesi koşuluyla serbest bırakılmıştır. Amcası Halil (*Kut*) Bey ise Nuri Bey'in Paris'e döndüğü 3 Aralık günü Marsilya'ya doğru yola çıkmış, buradan Tunus'a geçtikten sonra kendisine rehberlik edecek Arapları bulmuş, onlarla anlaşarak Trablusgarp'a ulaşabilmiştir.⁴⁹

İtalya savaşın bu aşamasında, bölgedeki Osmanlı kuvvetlerine Mısır ve Tunus üzerinden ulaşan ve miktarı pek de fazla olmayan asker ve cephane takviyesinden ötürü İngiltere ve Fransa'yı protesto etmiştir. Bunun üzerine hem İngiltere ve hem de Fransa, yapılan bu asker ve silah sevkiyatını önleyeceklerine dair İtalyanlara söz vermiş olsalar da bunun hiç de kolay olmadığı kısa sürede ortaya çıkmıştır; zira Libya'daki direnişe genelde olumlu yaklaşan Müslüman Tunuslu ve Mısırlı görevlilerin denetimindeki sınır noktaları, sömürgeci güçler kabullenmek istemeseler de sızmalara imkân vermiştir.⁵⁰

Nuri Bey Paris'te on iki gün kaldıktan sonra bu kez Osmanlı Mebusan Meclisi'nin üst düzey bir yetkilisi olan Rahmi Bey'in refakatinde Tunus'a, oradan da birçok zorlukları aşarak 10 Ocak 1912 tarihinde Aziziye'ye ulaşabilmiştir. Trablusgarp düştükten sonra burası Türk tarafı için Trablus harekâtının ana karargâhı olmuştur. Aziziye'de bütün askerî ve mülkî kumandayı, Tümen (Fırka) Kumandanı Albay Neşet ile Kurmay Başkanı Binbaşı Ali Fethi (Okyar), ellerinde bulunduruyorlardı. Nuri Bey amcası Halil (Kut) Bey'in maiyetine tayin edilmiş olduğundan Aziziye'den ayrılarak Homs Cephesine gitmiş, 15 Ocak'ta Margab Karargâhına ulaşan Nuri Bey, kısa bir süre sonra Halil Bey tarafından Homs kasabasının doğusunda yer alan Lebda Sahil Bölgesi Kumandanlığına görevlendirilmiştir. Nuri Bey'i burada sahil şeyhleri karşılamışlardı ki bu şeyhler arasında Kuloğulları'ndan Hacı Salih Rumelili, Aliyy-üt Türki gibi birçok kimse vardı.⁵¹

Nuri Bey'in Trablusgarp'a geldikten sonra ilk bulunduğu önemli savaş Margab Savaşı olmuştur. 27 Şubat 1912 tarihinde cereyan eden savaş sonunda İtalyanlar sahildeki Homs'un 3,5 kilometre güney batısında bulunan stratejik öneme sahip Margab Tepesini ele geçirmişlerdir.⁵²

İtalyanların Savaşı Genişletme Çabaları ve Uşi Antlaşması

İtalyanların ileri harekâtı Trablusgarp şehrinde sadece 17 kilometre kadar içeriye kadar genişleyebilmiş, Enver Bey'in karargâhının olduğu Ayn Zor'a kadar

⁴⁹ Atilla Oral, *Enver Paşa'nın Kardeşi Nuri Killigil*, Demkar Yayınevi, İstanbul, 2016, s.16-20.

⁵⁰ Ahmet Şerif, *age.*, s. 283.

⁵¹ Oral, *age.*, s. 20-22.

⁵² *age.*, s. 44-48.

gelmişlerse de Enver Bey'i ele geçirmek için İtalyanların gösterdikleri bütün çabalar boşa çıkmıştı. Bingazi Vilâyetinde ise İtalyan işgali Bingazi ve sahildeki diğer birkaç şehir ile sınırlıyken, iç bölgeler Senûsilerin denetimindeydi.⁵³

Bu koşullar altında, İtalyanlar savaşı Beyrut, Kızıldeniz, Akdeniz kıyıları ve Çanakkale'ye kadar yayararak Osmanlı Devleti'nin savaştan çekilmesini sağlayabileceklerini düşündüler⁵⁴ Nitekim İtalyan donanması, Osmanlı Devleti'ni Trablusgarp ve Bingazi'yi terke mecbur bırakmak için, 24 Şubat 1912'de denizden Beyrut'u bombardımana tuttu.⁵⁵ Beyrut saldırısından istedikleri sonucu alamayan İtalyanlar yeni bir saldırıda bulunarak Ege Denizi'ndeki Rodos ve On İki Ada'yı işgal ettiler (28 Nisan-20 Mayıs 1912). Bu sırada Balkanlarda patlak veren savaş İtalyanları rahatlatmıştı. Balkanlardaki büyük çaplı gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti çaresizlik içinde İtalyanlarla İsviçre'de Uşi (Quchy) Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı.⁵⁶ 18 Ekim 1912'de imzalanan bu antlaşmayla Osmanlı Ordusu Trablusgarp ve Bingazi'yi, İtalyanlar da Adalar Denizi'nde işgal ettiği adaları boşaltacaklardı.⁵⁷ Ancak, antlaşmaya göre Türkiye'ye iade edilmesi gereken Rodos ve On İki Ada, İtalyanlar tarafından Türkiye'ye iade edilmedi. İtalya, Trablusgarp'ın Türkler tarafından tamamen boşaltılmadığını öne sürerek adaları kendi elinde tuttu. Bu konuda Sadrazam Kâmil Paşa tarafından 29 Aralık 1912 de Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazı önemlidir. Bu yazıda, yeni patlak veren Balkan Harbi sırasında Yunanistan'ın bu adaları işgal edebileceği düşünülerek Osmanlı Devleti ile İtalya arasında gizli bir anlaşma yapıldığı belirtilmektedir.⁵⁸

Uşi Antlaşması gereğince Trablusgarp'ın boşaltılması, ordudaki genç subaylar üzerinde üzüntü yaratmıştır; çünkü bu genç subaylar İtalyan işgalini millî bir dava olarak ele almışlardı.⁵⁹ Trablusgarp'ın İtalyanlara bırakılması karşısında gerek Kurmay Yarbay Enver Bey, gerekse Kurmay Albay Neşet Bey,

---

⁵³ Childs, *age.*, s. 110-111.

⁵⁴ Necdet Hayta, *1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2015, s.19.

⁵⁵ Necdet Hayta, "Beyrut'un İtalyanlar Tarafından Bombardımanı (24 Şubat 1912)", *Askerî Tarih Bülteni*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Sayı 38, Şubat 1995, s. 187.

⁵⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VI ncı Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1978, s. 7-8.

⁵⁷ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II, E Yayınları, İstanbul, 1972, s. 353.

⁵⁸ Hayta, *age.*, s. 53-54.

⁵⁹ *Enver Paşa'nın Trablusgarp Günlüğü*, Haz. Nurten Kutsal, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2015, s.114.

Trablusgarp için bundan sonra yapılabilecekler hakkındaki görüşlerini yazılı olarak Harbiye Nezareti'ne Trablusgarp'tan ayrılmadan önce göndermişlerdi. Enver Bey Başkumandanlığa gönderdiği 27 Ekim 1912 tarihli telgrafta, “*Barış haberinin Urban'a (Arap mücabitlere) duyurulmasının pek tehlikeli olduğunu, bu nedenle saklamaya mecbur olduğunu*” belirtiyordu. Bunun için de, “*askerî birliklerin ve subayların düzenli ve toplu bir şekilde dönüşünün mümkün olamayacağını, subaylardan gidecek olanların çeşitli vasıtalarla kısım kısım gönderileceğini*” bildiriyordu. Enver Bey bu tür faaliyetlerin devlete zorluk çıkarması halinde kendisinin hükûmete itaat etmeyen ve verilen emirlere uymayan kimse olarak gösterilmesinin uygun olacağını da altını çizmekteydi.⁶⁰

Bu yazışmalardan anlaşıldığı gibi, Enver Bey İstanbul'a dönmeden önce bölgedeki çabalarının sonuçsuz kalmaması adına geleceğe yönelik bir takım tedbirler almaya çalışmış,⁶¹ Balkanlar'da kötüleşen durum nedeniyle 1912 Kasım ayı sonunda Bingazi'den ayrılarak İstanbul'a dönmüştür.⁶² Aynı tarihlerde Mısır'daki Osmanlı Fevkalade Komiseri Rauf Paşa, Mustafa Kemal'in Mısır'a geldiğini, onun gibi geri dönen subayların Mısır'da parasız bırakılıp kendi başlarının çaresine bakmalarını istemenin uygun olmayacağını rapor etmiştir.⁶³ Son Osmanlı kafilesi 15 Ocak 1913'de Trablusgarp'tan ayrıldığında, bu kafilde, baştan beri Trablusgarp'ta bulunan Albay Neşet Bey'de bulunuyordu.⁶⁴

Trablusgarp'ta (Libya) kalan gönüllü Osmanlı subay ve askerleriyle birlikte Senûsi Ahmet Şerif'in sürdürdüğü savaş, Enver Bey tarafından yerine kumandan olarak bırakılan İttihatçı kökenli Aziz Ali El Mısıri'nin liderlik kavgası çıkarıp topraklarla birlikte Mısır'a çekilmesine rağmen Birinci Dünya Harbi'ne kadar aralıksız devam etmiştir. Silah, para, cephane, yiyecek sıkıntısı, yapılan mücadeleyi engellememiştir. Asıl kendilerini sıkıntıya sokan -*Çerkez asıllı olmasına karşın*- Arap milliyetçiliğine soyunan Aziz Ali'nin Enver Bey'in emrine rağmen emrindeki bütün silahları İngilizlere teslim etmesi olmuştur.⁶⁵ Sonuçta İttihatçıların, imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması için şart

⁶⁰ *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 2-3; *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, 2017, s.162-163.

⁶¹ *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları (1911-12)*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayını, Haz. Orhan Koloğlu, Ankara, 1979, s. 52-53.

⁶² Orhan Koloğlu, *Fıضان Korkusundan Libya Mücabitliğine*, Truva Yayınları, İstanbul, 2008, s.234-235.

⁶³ Andrew Mango, *ATATÜRK, Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Kitapevi, Ankara, 2004, s.139.

⁶⁴ İsrail Kurtcepe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s. 232.

⁶⁵ Koloğlu, *Fıضان Korkusundan Libya Mücabitliğine*, s. 239.

olduğunu öne sürdükleri merkezîyetçi politikaların başarısızlığını ortaya koymuş olması, Trablusgarp'ın yitirilmesinin en önemli sonucu oldu.⁶⁶

Birinci Dünya Harbi: Nuri Bey'in Trablusgarp'a Görevlendirilmesi

Balkan Harbi ile tüm Rumeli'yi kaybeden Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi Avrupa'da başladıktan kısa bir süre sonra 11 Kasım 1914 (*29 Teşrin-i evvel 1330*) tarihinde Sultan Mehmed V. Reşad tarafından yayımlanan padişah iradesiyle Almanya yanında savaşa girdiğini duyurdu.⁶⁷ 14 Kasım 1914 tarihinde de padişah tarafından Cihâd-ı Ekber ilan edildi.⁶⁸

Bu sırada Trablusgarp'taki İtalyan komutanlar, Osmanlı niyetleri konusunda oldukça kuşkuluydular. Bu kuşkunun kaynağı olarak da özellikle Fizan ve Bingazi'de Senûsiler arasında faaliyet gösteren Teşkilât-ı Mahsûsa ajanları gösteriliyordu. Bu duruma Harbiye Nazırı olan Enver Paşa tepki göstermiş ve bu elemanların sadece Mısır'daki İngilizlere karşı faaliyette bulduklarını, Senûsileri Mısır'a taarruz etmeye çalıştıklarını, ama eğer Senûsiler İtalyanlara saldırıyorsa, bunu Senûsilerin kendilerinden bağımsız olarak yaptıklarını ve hiçbir surette kendilerinin desteği olmadığını söylemiştir.⁶⁹

Bununla birlikte, Almanlar ile aynı görüşleri paylaşan Enver Paşa, Mısır'daki İngiliz varlığına karşı Senûsilerin desteğini sağlayarak taarruza geçilmesi düşüncesindeydi Bunun için Trablusgarp'a göndermeyi düşündüğü kişi, daha önce Trablusgarp'ta bulunmuş ve Teşkilât-ı Mahsûsa'da görev almış olan küçük kardeşi Nuri (Killigil) Bey'di.⁷⁰ Enver Paşa, başarısızlıkla sonuçlanan Birinci Kanal Seferi'nden (*Ocak-Şubat 1915*) sonra Mısır'da İngilizlere karşı ikinci defa yapılması düşünülen Kanal Seferi (Nisan-Ağustos 1916) icra edilirken batı yönünden Senûsi kuvvetlerinin Mısır'a yürümek üzere harekete geçirilmesini hedeflemekteydi. Bunun için Trablusgarp'a gidecek olan Nuri Bey'e verilen görev, Türk-Senûsi iş birliğini sağlayarak Arap halkını örgütlemek, silahlı birlikler oluşturmak ve bu kuvvetlerle İngiliz ve İtalyanlara karşı savaşmak idi.⁷¹

---

⁶⁶ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araştırmalar 1908-1918*, Çev. Türkan Yöney, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2018, s.134-135.

⁶⁷ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Nu:130, Belge 49, İstanbul, 2013, s. 90.

⁶⁸ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 76.

⁶⁹ Stanford J.Shaw, *The Otoman Empire In World War I, Volume 2, Triumph And Tragedy November 1914-July 1916*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 1745.

⁷⁰ Shaw, *age.*, s. 1746-1748.

⁷¹ Oral, *age.*, s. 53.

Şubat 1915'te Trablusgarp'ta Afrika Grupları Genel Komutanlığına atanan Nuri Bey'e Trablusgarp'a gittikten sonra Tümgeneral (Fahri Ferik) rütbesi verilmiştir.⁷² İstanbul'dan Atina'ya Bağdatlı Topçu Binbaşı Cafer el-Askerî ile birlikte yola çıkan Nuri Bey, haftalar sonra Beyrutlu silah kaçakçısı Muhiddin Şatilla'nın satın aldığı gemiyle Trablusgarp'a gitmek üzere Yunanistan'ın Pire Limanı'ndan ayrılmıştır. Nuri Bey, maceralı bir yolculuktan sonra Bingazi sancağının Tobruk-Sollum arasındaki Defne kıyılarına çıkmıştır.⁷³

⁷² *Millî Savunma Bakanlığı Arşivi (MSB) Arşivi*, Nuri Killigil'in Şahsi Dosyasından. Aynı dosya muhteviyatında bulunan Harbiye Nezareti Tahrirat Dairesi Kalem-i Mahsûs kaynaklı ve 8 Teşrin-i sâni 331 (21 Kasım 1915) tarihli yazıdan; Almanya İmparatoru tarafından Nuri Bey'e "Demirharp Nişanı" verilmiş olduğunu ve konuya ilişkin tebligatın, tebrikatla birlikte Atina Sefareti vasıtasıyla kendisine gönderildiği anlaşılmaktadır.

⁷³ Necdet Fethi Safvet, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli Cafer el-Askerî*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. XIII. Nuri Paşa'nın Birinci Dünya Harbi Dönemi'nde Trablusgarp'a varış tarihi hakkında kaynaklarda çelişkili tarihler yer almaktadır. Cafer el-Askerî 5 Aralık 1915 tarihi de İstanbul'dan ayrıldıklarını söylemektedir. Ancak tüm bilgiler bir araya getirilip incelendiğinde, özellikle Nuri Paşa'yı Trablusgarp'a götüren Beyrutlu silah kaçakçısı Şatilla kardeşlerin Divan-ı Harbi-î Örfî'deki yargılanmaları sırasında affedilip takibat-ı adliyelerinin tecili tarihi (Hicri 13/M/1333-1 Aralık 1914) ve bunun üzerine 1915 başlarında (Atilla Oral'ın 2016 yılında yayımlanan "Nuri Killigil" adlı kitabında "başlarında" kelimesi "baharında" şeklinde yazılmıştır. Oysa ki Galip Kemali Bey'in hatıralarında 1915 başlarında yazmaktadır, büyük ihtimalle yazım hatası olduğu düşünülebilir.) Atina Sefiri Galip Kemali Bey'e Talat Paşa ve Enver Paşa tarafından gönderilen telgraflarda Şatilla'nın kendilerine müracaat edeceğinin, Yüzbaşı Nuri ve Cafer el-Askerî'ye yardım edilmesi gerektiğinin bildirilmesi (bk. Galip Kemali Söylemezoğlu, *Canlı Tarihler, Hatıraları Atina Sefareti (1913-1916)*, Türkiye Yayınevi, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1946, s. 179), Nuri Paşa ve Cafer El-Askerî'nin Trablusgarp'a varış tarihinin Şubat 1915'ten sonraki bir tarih olabileceğine daha büyük ihtimalle işaret etmektedir. Aynı zamanda bu tarihin, İkinci Kanal Seferi öncesine denk gelen bir tarih olması dolayısıyla daha gerçekçi bir tarih olduğu düşünülmektedir; ancak Cafer el-Askerî'nin yayımlanmış hatıraları içinde tarihler konusunda özellikle çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Nuri Paşa'nın Millî Savunma Bakanlığı (MSB) Arşivi'ndeki şahsi dosyasında Şubat 1915'te Trablusgarp'ta Afrika Grupları Genel Komutanlığına atandığı ve 28 Ağustos 1915 tarihinde padişah iradesiyle uhdesine fahri ferik rütbesi tevcih buyrulduğu yazmaktadır. Büyük ihtimalle bu bilgiden hareketle konuyu çalışmış olan kişiler Nuri Paşa'nın Şubat 1915'te Trablusgarp'ta olduğunu düşünmüşlerdir. Oysaki kendisi atamasını müteakip, Atina Sefareti ile yapılan yazışmalar ve gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra Atina'ya geçmiş ve Pire Limanı'ndan Cafer el-Askerî ile birlikte yola çıkmıştır. Cafer el-Askerî'nin anlatımıyla, bu yolculuk sırasında denizin dalgalı olması dolayısıyla bir hafta kadar Girit yakınlarında bir adada beklemek zorunda kaldıkları belirtilmektedir. Osmanlı Devleti'nin Atina Sefiri Galip Kemali Bey'in bahsettiği Talat ve Enver Paşalar'dan gelen telgrafların gönderilme tarihleri konusunda -1915 başlarında- ve de Galip Kemali Bey'in Nuri Bey için Atina'ya geldikten sonra haftalarca beklediklerini söylüyor olması nedeniyle eğer bir yanlış hatırlama söz konusu değil ise Nuri Paşa'nın Trablusgarp'a varış tarihinin 1915 bahar ayları olması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar Cafer el-Askerî'nin hatıralarında, kendisinin Bingazi'ye geldikten iki ay sonra IV. Ordu'dan silah, cephan ve erzak temini için Suriye'ye Nisan ayında gittiğini ve Haziran 1915'te tekrar döndüğü yazılı olsa da bu tarihlere kuşku ile bakmak gerekir; çünkü Suriye'ye geçebilmek, tutuklanmamak için elinde Hacca gitmek üzere evrak olduğunu belirtmekte, bu bilgi

1915 yazında Alman denizaltıları Bingazi sahillerinde görüldüğünde,⁷⁴ Alman ajan Mannesmann'da Senûsileri İngilizler üzerine Mısır'a doğru harekete geçirmek için faaliyetlerini sürdürüyordu. Şeyh Ahmet Senûsi ise bir taraftan İngilizlerle bir çatışmaya girmek istemiyor, bir taraftan da Türklerden ve Almanlardan gelecek yardımları kaybetmemek için Mısır üzerine birlikte hareket edebileceklerine ilişkin ümit vermekten de geri kalmıyordu.⁷⁵ Osmanlı Devleti de bölgedeki yerli aşiretler ve reislerini kendi tarafına çekebilmek ve kazanabilmek için çeşitli malzeme ve hediyeleri Trablusgarp'a göndermek ve dağıtılmasını sağlamaktan geri durmuyordu. Bu konuda Osmanlı padişahının adını hutbelerden kaldıran tarikat liderlerinin, kendilerine sunulan hediye ve paşalık gibi unvanlar karşılığında hutbelerde tekrar Müslümanların halifesi olarak padişahın adını zikrederek değiştirdikleri görülüyordu.⁷⁶ İtalyan ve İngilizler de Senûsilere birtakım vaatlerde bulunarak onları kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı. Bu vaatler de birtakım dinî imtiyazlardan ibaretti.⁷⁷ Mısır'ın batı hududunda büyük muharebeler başladığında (Aralık 1915) bölgeye erzak getiren Alman denizaltıları, Nuri Paşa'yı desteklemek üzere Bingazi sahillerinde faal rol oynamaktaydılar.⁷⁸

Bu süreçte 28 Ekim 1915 tarihinde Nuri (*Paşa*) Bey tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen şifreli mektupta yer alan şu satırlar, Nuri Paşa'nın Şeyh Ahmet Senûsi'nin niyetini anlamış olduğunu göstermektedir: “...*Cemal Paşa*

---

dahi verilen tarihlerin hatalı olabileceğini düşündürmektedir. 1915 yılı itibariyle Hac ziyareti Ağustos (Şevval ayı) ayında başlamakta, Eylül (Zilkade) ve Ekim (Zilhicce) ayının ilk 10 günü içinde tamamlanmaktadır. Bu ipucu niteliğindeki bilgi de Cafer el-Askerî'nin en erken 1915 Temmuz ayı başında Suriye'ye gitmek üzere yola çıkmış olabileceğini, bunun öncesinde Nuri Paşa'nın Harbiye Nezaretine gönderdiği 19 Haziran 1915 tarihli telgrafındaki “*Zabitan ve memurine iki aydan beri maaş vermiyorum. Şarki Arabani para istiyor. Bunlar için lazım olan para bende yok, İleride erzak tedariki yine para ile olacaktır. Bunun için on beş, yirmi bin liranın tüccar-ı Trablus veya tayyare veya tabte'l-bahir vasıtasıyla irsali rica olunur.*” sözleri Nuri Bey'in Trablusgarp'a varış tarihinin şimdiye kadar yayımlanan kaynaklarda yer alan tarihin (Şubat 1915) aksine bir tahmin olarak ileri sürdüğümüz Mart-Nisan 1915 tarihi olabileceğini düşündürmektedir. Bilindiği üzere Ocak-Şubat 1915 tarihinde cereyan eden Birinci Kanal Harekâtı sırasında Senûsiler harekete geçmediği için Alman Genelkurmayının, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin Senûsiler üzerindeki baskısı artmış, dolayısıyla gerekli hazırlıkları, tedbirleri ve teşkilatlanmaları yapmak üzere Nuri Paşa Trablusgarp'a görevlendirilmiştir.(Yazarın Notu)

⁷⁴ Hüsameddin, *Senûsiler ve Garb-i Mısır*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332 (1916), s. 21. Osmanlıca olan eser, Karargâh-ı Umûmî İstahbarât Şubesine Memur Erkân-ı Harbiye-i Bahriye'den Hüsameddin tarafından, *Times* gazetesinin Tarih-i Harbi'nden tercüme edilmiştir.

⁷⁵ Kurtcephe, *age.*, s. 252.

⁷⁶ *ATASE Arşivi*, K. 1834, D. 28, F. 1-2.

⁷⁷ *ATASE Arşivi*, K. 1849, D. 103, F. 1-121.

⁷⁸ *ATASE Arşivi*, K. 1849, D. 103, F. 1-70.

ordusunun taarruzunu abali vasıtasıyla haber almak gayr-i mümkün olduğundan bize bildiriniz. Seyyit'in yalnız başına zapt edeceği Mısır'ın Osmanlılık ile bir alakası olmaz.”⁷⁹

Osmanlı Ordusu'nun Sina Yarımadası üzerinden Süveyş Kanalı'na 23 Nisan 1916'da başlattığı İkinci Kanal Seferi de başarısızlıkla sonuçlanınca,⁸⁰ bu durum Mısır'ın batı hududunda Senûsi kuvvetleriyle birlikte İngilizlere karşı yürütülen harekâtı menfi yönde etkilemiş; bölgedeki çarpışmalara son verilmek zorunda kalınmıştır. Nuri Paşa bunun üzerine beraberindeki kuvvetleriyle Bingazi'den batıya çekilerek yeni karargâhını Mısırata'da kurmuştur. Kendisi Afrika Grupları Kumandanı olarak göreve devam ederken, maiyetinde Kurmay Başkanı olarak Kurmay Yarbay Abdurrahman Nafiz, Telsiz İstasyon Komutanı Teğmen İhsan (Aksoley) ve yine genç rütbede birkaç subay daha bulunuyordu.⁸¹

Bölgede İtalyanlara karşı bundan sonra yürütülecek direniş ve mücadele için gerekli tedbirler alınmaya çalışılırken mücahit liderleri arasında bir görüş birliği söz konusu değildi.⁸² En önemli sorun, Mısırata bölgesine hâkim olan Ramazan Bey ile Nuri Paşa'nın anlaşmazlık içerisinde olmalarıydı. Ramazan Bey, Osmanlı Devleti'nden gelen yardımın güzergâhı üzerinde bulunan yerlerden haraç, vergi topladığı gibi, ayrıca Nuri Paşa'nın kullanması için gönderilen yüklü miktardaki altınlara el koymuş ve Nuri Paşa'nın talep ettiği takviye güçlerini göndermeyi reddetmişti. Bu bilgilerin yer aldığı Mısır Arap Bürosu'nun raporundaki şu sözler dikkat çekicidir:⁸³

“Yine de Nuri ile anlaşmazlığa düşmenin onun kendi kaderini düğümleyeceğini fark edebildiği için, Ramazan'ın bu gerginliğin o boyutlara varmasına izin vermesi pek olası değildi. Mısırata'ya denizaltıyla getirilen tedarikin kesintiye uğraması onun kuvvetlerinin ortadan kaldırılmasını gerektirip, diğer taraftan hâlen keyfini sürdüğü yetkilerinden mahrum bırakıp, ileride kendi halkının ona cephe almasına neden olabilir.”

Nuri Paşa'nın sadık adamı olan Abdurrahman Azzam, Bingazi'de olduğu gibi Mısırata'da da Seyit Ahmet ile birlikte çalışmayı planlıyordu. Nuri Paşa'nın emrinde olan Yarbay Nafiz buna muhalefet etmekteydi; çünkü batıda Mısırata, Ziliten, Musellata ve Urfele bölgelerine hâkim olan Ramazan Bey'in Senûsilerle eskiden beri anlaşmazlık içinde olması, Vali Süleyman Bârunî, Ramazan Bey ve batıda Ramazan Bey'i destekleyen kabile başkanlarının bu durumu kabul

⁷⁹ ATASE Arşivi, K. 1754, D. 38, F. 2-17.

⁸⁰ İsmet Üzen, *I. Dünya Harbinde Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 30.

⁸¹ F.Rezzan Ünalp, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Askerî Faaliyetleri*, Genelkurmay ATASE Daire Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 2014, s. 100-101.

⁸² Kurtcephe, *age.*, s. 253-256.

⁸³ *The Arab Bulletin*, (Bulletin Of The Arab Bureau In Cairo, 1916-1919), Cambridge Archive Editions, 1986, Cilt III, No:75, s. 523-524.

etmeyecekleri sebebiyle gidişatın tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini düşünüyordu; hatta bu tartışmalı durum nedeniyle sonunda göreve devam edemeyeceğini düşünen Kurmay Yarbay Nafiz Bey, Trablusgarp'tan 26 Temmuz 1917'de bir Alman denizaltısıyla ayrılmıştır.⁸⁴

Bu mücadelede Trablusgarp henüz tam kontrol altına alınmamışken, Nuri Paşa'nın geçen süre zarfında Mısır'ın batı hududunda İngilizlerle mücadele içine girmesi, kıyı şeridinde sıkışıp kalmalarına rağmen İtalyanları oldukça rahatlatmıştı. İngilizler ise Nuri Paşa ve Seyit Ahmet kuvvetlerini Mısır topraklarından uzaklaştırmayı başararak Seyit Ahmet'in nüfuzunu kırmışlardı.⁸⁵ Türk tarafında ise Nuri Paşa, 1918 yılı başında Azerbaycan'da yürütülecek harekât için Kafkas İslam Ordusu Kumandanı olarak görevlendirilince Trablusgarp'tan ayrılmış, Afrika'daki birliklere kumanda etmek üzere Şehzade Osman Fuat Efendi, 50 Türk subayı ile birlikte Trablusgarp'a gönderilmiştir.⁸⁶ Bu da gösteriyordu ki şartlar Osmanlı Devleti aleyhine gelişmesine rağmen Trablusgarp için büyük emek, para ve insan sarf olunmaktaydı. Gerçekten ne kadar büyük emek sarf edildiği, bölgeye subay gönderilmesinden ve bu subayların gönderilmeden önce Harbiye Nezareti bünyesindeki Umûr-i Şarkiye Dairesine (*Teşkilât-ı Mahsûsa*) atamalarının yapılmasından anlaşılmaktaydı.⁸⁷ Başkumandanlık Vekâletinden Enver Paşa'nın imzasıyla Afrika Grupları Kumandanlığına gönderilen 2 Temmuz 1918 tarihli şifreli telgraftaki şu sözler, Enver Paşa'nın tutumunu gözler önüne sermesi, son aşamada bile imparatorluğun merkezden çok uzak bir diyarında verilen mücadelenin peşinde koştuğunu göstermesi açısından önemlidir: “*Mabağa silahların vürudu beklenmeksizin şimdiden her türlü tedâbir icraatına tevessül olunarak kıyâm-ı vâkî'in alevlendirilmesini grubdan rica ederim.*”⁸⁸

Savaşın sonuna yaklaşılırken şartlar artık bütünüyle Osmanlı Devleti aleyhine dönmüş, bu durumda Trablusgarp'ta kalamayacağını anlayan Seyit Ahmet Şerif,

---

⁸⁴ Ünalp, *age.*, s. 101-102, 114.

⁸⁵ Augustin Bernard, *L'Effort De L'Afrique Du Nord*, Paris:Bibliothèque Royale 51411, 1916, s. 9-11.

⁸⁶ Orhan Koloğlu, *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider/ Ahmet Şerif-Süleyman Baruni*, Libya Ankara Halk Bürosu Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1981, s. 2-4. Kendisinin ve maiyetinin ihtiyaçlarının Osmanlı Devleti tarafından karşılandığı Seyyit Ahmet İstanbul'a geldikten sonra Umur-i Şarkiye Dairesinden Harbiye Nezareti'ne 26 Ekim 1918 tarihinde yazılan yazıda, “*Seyyit Ahmet'in Dersaadet'e teşriflerinde beraberinde olan kişilerin Afrika'ya mahsus tahsisatlarından başka talep ettikleri yalnız bin dokuz yüz altmış yedi liranın Osmanlı'nın özel ödeneğinden ödenmesi hususunda gereğinin yapılmasına müsaade buyurulmasına*” değinilmektedir; bk. *ATASE Arşivi*, K. 1855, D. 127, F. 3-3.

⁸⁷ *ATASE Arşivi*, K. 1851, D. 112, F. 1-6.

⁸⁸ *ATASE Arşivi*, K. 1866, D. 166, F. 18.

topraklarını terk ederek İstanbul'a gelmiştir. Kısa bir süre sonra Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile Osmanlı Devleti de Birinci Dünya Harbi sayfasını mağlup olarak kapatmış, Trablusgarp cephesindeki Türk birlikleri de bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁸⁹

Sonuç

1911-1912 yılları arasında cereyan eden Trablusgarp Harbi, Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve sonrasında önemli bir yere sahip olan asker menşeli devlet adamlarının liderlik tecrübesi edindikleri bir harp olmuştur. Trablusgarp'ta Senûsilerin liderliğindeki yerli halkın kendi topraklarını işgalci güçlere karşı savunmasında gösterdikleri çabaya verdikleri katkı, iş birliği ve yarattıkları direniş ruhu tarihi öneme haizdir. Mustafa Kemal, Enver ve Nuri Paşaların Trablusgarp Harbi sırasında yerli halkı teşkilatlandırma konusunda gösterdikleri başarı önemlidir. Bu teşkilat çalışmalarında Enver (Paşa) Bey'in bir padişah torunuyla evlenmiş olmasının, yerli halk özellikle Senûsiler arasında kendisine itibar gösterilmesinde önemli rolü olmuştur. Bu konu bizzat Enver Paşa tarafından da dile getirilmiştir. Kendisine halifenin damadı gözüyle bakmışlar, İttihat-ı İslâm politikası yolunda gereken desteği sağlamışlardır. Bölge halkı üzerinde sağlamış olduğu nüfuz ve itibar, kazanmış olduğu güven, Birinci Dünya Harbi sırasında Harbiye Nazırı olan Enver Paşa'nın, Harbiye Nezareti'ne bağılı olarak çalışan Umûr-ı Şarkiyye Müdüriyeti (Teşkilât-ı Mahsûsa) ve kardeşi Nuri Bey vasıtasıyla bölgede yürüteceği faaliyetlerde etkili olmuştur. Birinci Kanal Harekâtı öncesi ve sonrasında Türk tarafına verilecek destek konusunda çekingen ve ihtiyatlı davranan, kendi ülkesinde İtalyan hâkimiyetine direnen ancak İngilizlere saldırmayan Senûsi lideri Seyit Ahmet el-Şerif'in, Almanya ile eylem birliğinde bulunan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın çabalarıyla İngilizlere karşı harekete geçtiği aşikârdır. Bununla birlikte Almanya yanında savaşıyan Osmanlı Devleti'nin harpten mağlup olarak ayrılması tüm çabaları büyük ölçüde akim bırakmıştır.

Bütün bu hususların yanı sıra her üç şahsiyetin bölgeye ve sonraki sürece yönelik faaliyetleri ayrı ayrı değerlendirildiğinde, Enver Paşa'nın teşkilatçılık yönü ile öne çıktığı görülmektedir. İttihat ve Terakki ve Saray bağlamında askerî kariyerindeki hızlı yükseliş, genç yaşta kendisini, *-cephede ya da kütada görev almakтан ziyade, hatta uzakta kalarak-* yüksek makamlara taşımış, bu da kendisini hep karar verici kılmış, gerçekçi ya da gerçekçilikten uzak ideallerini bu yolla gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Nuri (Paşa) Bey ise Birinci Dünya Harbi'nde gerek Trablusgarp'ta Afrika Gruplar Komutanı olarak ve gerekse Kafkas İslam Komutanı olarak Harbiye Nazırı olan ağabeyi Enver Paşa'nın istek ve emelleri doğrultusunda verdiği emir

⁸⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, *age.*, s. 723.

ve direktifleri yerine getirmeye çalışmış, büyük bir azimle çok gayret göstermiş, ittihatçılık duygusunun yüklediği sorumlulukla hareket etmiştir. Birinci Dünya Harbi sırasında Trablusgarp'a Grup Komutanı olarak görevlendirildiğinde Yüzbaşı Nuri Bey'e bölgedeki yerli kabile reisleri üzerinde etkin olabilmesi amacıyla fahri olarak tuğgenerallik rütbesi verilmiştir. Oysaki henüz kıt'a tecrübesi bölük seviyesinde olan bir askerdir, dolayısıyla asker olarak başarısı harekât seviyesinde kalmış, teşkilatlandığı güçlerle Afrika Grupları Komutanı olarak Alman istihbaratının desteği ile operasyonel faaliyetlerde bulunmuştur. Ancak harbin sonlarına doğru bölgenin geleceği konusunda verilecek kararlarda maiyetindeki kıdemli Türk subayları ile yaşadığı anlaşmazlık ve beraberinde yaşanan gelişmeler karşısında, ağabeyi Enver Paşa tarafından bu kez Fahri Tümgeneral rütbesiyle taltif edilmiş ve yine bir operasyonel faaliyet olarak nitelenebilecek Azerbaycan harekâtı için oluşturulan Kafkas İslam Ordusu'na komutan tayin edilmiştir. İttihatçılık anlayışında Nuri Bey'in ağabeyi Enver Paşa ile aynı çizgide olduğu rahatlıkla söylenebilir, ancak ağabeyinin gölgesinde kaldığını söylemekte yanlış olmayacaktır. Bu nedenle askeri kariyeri boyunca genel sonuca etki edecek stratejik kararlar almaktan uzak kalmıştır.

İtalyan işgaline karşı savaşmak üzere gönüllü olarak Trablusgarp'a giden Mustafa Kemal'in Millî Mücadele'deki başarısında Trablusgarp'ta bulunduğu her iki dönemde de teşkilâtlandırma, askerî diplomasi faaliyetlerinden kazandığı tecrübenin önemli bir rolü vardır. Trablusgarp Harbi'nin yanı sıra kısa bir süre sonra patlak veren Birinci Dünya Harbi'nde bizzat yaşadıklarından, uğranılan kayıpların yarattığı sonuçlardan çıkardığı ders ve tespitler, onun İstiklâl Harbi'nde isabetli savaş stratejileri oluşturmasına ve zafere ulaşmasında etken ve yol gösterici olmuştur. Ayrıca Trablusgarp Harbi sırasında yerli halkın sömürgeci güçlere karşı verdikleri mücadelede takındıkları tutumun, birbirinden farklı kabilelerin her birinin kendi şeyhleri etrafında farklı farklı emeller ve arayışlar içinde olmalarının nelere sebebiyet verdiğini yaşayarak tecrübe etmiş olduğunu, tüm bu kazanımların kendisindeki ulus devlet fikrini kuvvetlendirmiş olabileceği değerlendirilebilir.

Söz konusu tarihi süreç ve sonrasında cereyan eden gelişmeler, bilindiği gibi Mustafa Kemal'in gerek askerî harekât, taktik ve strateji ve gerekse emir-komuta, sevk ve idare konusundaki üstünlüğünü, kısacası stratejik seviyede bir komutan olduğu ortaya koymuştur. O şüphesiz bir komutan olarak cepheden cepheye geçen bir safahat içinde yetişmiştir. Harp Okulundan mezun olduğu tarihten Millî Mücadelenin önderliğini üstlendiği tarihe kadar olan sürede, bizzat cepheye ordularının başında savaşarak, yaşadığı devrin koşullarını ve gelişmelerini yakından takip ve tahlil edebilecek geniş bilgi, gözlem ve tecrübeyle yüksek makamlara erişmiştir. Birinci Dünya Harbi sonunda Enver Paşa ve diğer İttihatçı liderlerin ülkeyi terk etmek zorunda kalırken, Osmanlı

Devleti'nin tasfiye edilerek ülke topraklarının işgalci güçlerce paylaşılması karşısında başlayacak olan Türk Millî Mücadelesinin önderi ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa olmuştur.

Türk Millî Mücadelesi ile kazanılan sonucun, Mustafa Kemal'in harp yıllarında Trablusgarp topraklarında yarattığı etkiden çok daha büyük etkiyi yarattığı rahatlıkla söylenebilir. Türk Millî Mücadelesi o devirde Trablusgarp gibi birçok mazlum ülkenin halklarına emperyalizme karşı verilecek mücadelede örnek ve ilham teşkil etmiştir. Nitekim Trablusgarp'ta İtalyan işgaline karşı verilen mücadeleyi Ömer Muhtar on yıla yakın sürdürmüş, ancak Ömer Muhtar yerli bir muhbirin yardımıyla İtalyanlar tarafından yakalanmış ve idam edilmiştir.

Türkiye ve Libya arasındaki dostluğun temellerinin Trablusgarp ve Birinci Dünya Harbi'nde Mustafa Kemal, Enver ve Nuri Paşalar gibi pek çok vatanperver Türk askerinin bu topraklarda yeşertmeye çalıştığı bağımsızlık fikrinde ve yapılan iş birliğinde saklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte Ömer Muhtar'dan sonra yeni bir millî önder çıkaramayan Libya, İkinci Dünya Harbi ortalarına kadar İtalyan işgali altında kalmış ve ancak İkinci Dünya Harbi sonrasındaki soğuk savaş ortamı içinde 24 Aralık 1951'de bağımsızlığını kazanabilmiştir.

Sonuç olarak Trablusgarp, Mustafa Kemal, Enver ve Nuri Paşaların askerî safahatları üzerinde önemli bir yer teşkil etmekle birlikte kendilerinin askerî profillerinin ortaya konulmasında da bir değerlendirme alanı incelenmeye değerdir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi, Ankara

OİH Osmanlı İtalyan Harbi (OİH) Katalogu

Klasör (K). 9, Dosya (D). 42, Fihrist (F). 8.

K. 57, D. 273, K. 6.

K. 57, D. 273, F. 9.

Birinci Dünya Harbi Katalogu (BDH)

K. 1754, D. 38, F. 2-17.

K. 1834, D. 28, F. 1-2.

K. 1849, D. 103, F. 1-70.

K. 1849, D. 103, F. 1-121.

K. 1851, D. 112, F. 1-6.

K. 1855, D. 127, F. 3-3.

K. 1866, D. 166, F. 18.

Millî Savunma Bakanlığı (MSB) Arşivi, Ankara

Mustafa Nuri (*Killigil*) Şahsi Subay Dosyası (P.325-7)

Kitaplar ve Makaleler

- (1978) *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi VI. Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- (1979) *Trablusgarp Savaşı ve Türk Subayları (1911-12)*, Basın Yayın Genel Müdürlüğü Yayını, Haz. Orhan KOLOĞLU, Ankara.
- (1981) *1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi*, Genelkurmay ATASE (Askerî Tarih ve Stratejik Etüt) Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- (1982) *Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1912 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.
- (1984) *1911-1912 Osmanlı İtalyan Harbi ve Kolağası Mustafa Kemal*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- (1986) *The Arab Bulletin (Bulletin Of The Arab Bureau In Cairo, (1916-1919)*, Cambridge Archive Editions.
- (2009) *Atatürk'ün Not Defterleri*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Cilt X, Ankara.
- (2009) *Cami Baykurt'un Anlarıyla Son Osmanlı Afrika'sında Hayat*, Haz. Arı İNAN, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- (2011) *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Sayı 126, Ocak, Ankara, s.106, Belge No:27.
- (2013) *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.
- (2015) *Enver Paşa'nın Trablusgarp Günlüğü*, Haz. Nurten KUTSAL, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul.
- (2017) *Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk*, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Cilt 1, Ankara.
- AKIN Rıdvan (2015) *Türk Siyasal Tarihi 1908-2000*, Levha Yayınları, İstanbul.
- ARTUÇ Nevzat (2013) *İttihatçı - Senûsi İlişkileri (1908-1918)*, Bilge Yayınları, İstanbul.
- BALKAYA İhsan Sabri (2005) *Ali Fethi Okyar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- BAYUR Yusuf Hikmet (1997) *Atatürk Hayatı ve Eserleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

- BELEN Fahri (1964) *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi, 1914 Yılı Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- BERNARD Augustin (1916) *L'Effort De L'Afrique Du Nord*, Bibliotheque Royale 51411, Paris.
- CHILDS Timothy W. (2008) *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri*, Çev. Deniz BERKTAY, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- ERYAMAN Ayşe (2014) Yirminci Yüzyılın Başlarında Büyük Güçlerin Balkan Politikaları, *100.Yılında Balkan Savaşları (1912-1913) İbtılafı Duruşlar*, 1.Cilt, Ed. Mustafa TÜRKES, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 67-88.
- GAWRYCH George W. (2014) *Genç Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul.
- GIOLITTI Giovanni (2012) *Trablusgarp'ı Nasıl Aldık*, Haz. Tahsin YILDIRIM, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul.
- GRASSI Fabio L.(2013) Niçin Trablusgarp? İtalyan Çıkarması Ardındaki Siyaset ve Kültür, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları*, TTK Yayınları, Ankara s. 37-47.
- HANİOĞLU M.Şükrü (1989). *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yayınları, İstanbul.
- HATEMİ Nilüfer (2002) *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- HAYTA Necdet (1995) Beyrut'un İtalyanlar Tarafından Bombardımanı (24 Şubat 1912), *Askerî Tarih Bülteni*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 185-190.
- (2015) *1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- HÜSAMEDDİN (Mütercim) (1332) *Senûsiler ve Garb-i Mısır (Osmanlıca)*, Matbaa-i Amire, İstanbul.
- İLTER Aziz Samih (1936) *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul.
- İNAN Afet (1994) Trablusgarp'ta Hürriyete Karşı İsyân, *Belleten*, Cilt VIII, Sayı 31, s. 387-401.
- KARAKÖSE Nejdet (2012) *Nuri Paşa*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- KAYALI Hasan (2018) *Jön Türkler ve Araplar 1908-1918*, Çev. Türkan YÖNEY, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- KOLOĞLU Orhan (1981) *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya'lı Lider/Ahmet Şerif-Süleyman Baruni*, Libya Ankara Halk Bürosu Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- (1991) Mustafa Kemal'in 1908 Ekim-Kasım'ında Trablusgarp ve Bingazi Gezisi, *Türk Kültürü*, Sayı 343, Ankara, s. 674-684.

- (2008) *Fızan Korkusundan Libya Mücahitliğine*, Truva Yayınları, İstanbul.
- KURTCEPHE İsrail (1995) *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KUTAY Cemal (1963) *Trablusgarb'de Bir Aruç Kabraman*, Tarih Yayınları.
- MALKOÇ Eminalp (2020) İtalyanların Trablusgarp Savaşı Sırasında Oniki Ada'yı İşgallerinin Türk Basınındaki Yankısı: İktam ve Şehbal Örnekler, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, Yıl 16, Sayı 31, Bahar, Ankara, s. 79-117.
- MANGO Andrew (2004) *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Çev. Füsün DORUKER, Remzi Kitapevi, Ankara.
- ORAL Atilla (2016) *Enver Paşa'nın Kardeşi Nuri Killigil*, Demkar Yayınevi, İstanbul.
- ÖZDAĞ Abdullah (2020) *Osmanlı İdaresinde Trablusgarp Vilayeti (1876-1911)*, TTK Yayınları, Ankara.
- REVOLİ (1940) 1911-1912 Türk-İtalyan Harbi, *Askerî Mecmua*, Çev. Kadri DEMİRKAYA, Sayı 58, İstanbul.
- SAFVET Necdet Fethi (2008) *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli Cafer El-Askerî*, Çev. Halit ÖZKAN, Klasik Yayınları, Ankara.
- SHAW Stanford J.-Ezel Kural Shaw (1972) *Osmanlı Devleti ve Modern Türkiye*, Cilt II, E Yayınları, İstanbul.
- SHAW Stanford (2008) *The Otoman Empire In World War I, Volume 2, Triumph And Tragedy November 1914-July 1916*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SIMON Rachel (1980) Önderliğin Başlangıç Yılları: Mustafa Kemal'in Libya'yı İlk Ziyareti, 1908, Çev. Tüten ÖZKAYA, *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Cilt XIV, Sayı 83, Ankara, s. 83-96.
- SÖYLEMEZOĞLU Galip Kemalî (1946) *Canlı Tarihler, Hatıraları Atina Sefareti (1913-1916)*, Türkiye Yayınevi, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul.
- SÜRMELİ Serpil (2012) *Nuri (Killigil) Paşa'nın Trablusgarp Savaşı Hatıraları*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Erzurum, s. 137-170.
- ŞERİF Ahmet (1999) *Arnavutluk'da, Suriye'de, Trablusgarp'de Tanın*, Haz. Mehmet Çetin BÖREKÇİ, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞIVGIN Hale (1987) Mustafa Kemal'in İlk Savaşı, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 10, Ankara, s. 187-196.

- (2006) *Trablusgarb Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- (2016) II. Meşrutiyet'in Makedonya'da İlanı ve Etkileri, *Tarih Boyunca Türk-Makedon İlişkileri*, Genelkurmay ATASE D.Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- UÇAROL Rifat (2015) *Siyasi Tarih (1789-2014)*, DER Yayınları, 10.Basım, İstanbul.
- ÜNAL Levent (2019) Mustafa Kemal'in Askerî Dehası ve Muharebelerdeki Uygulamaları, *Çanakkale Araştırmaları ve Türk Yıllığı*, Sayı 26, Çanakkale, s. 1-43.
- ÜNALP F. Rezzan (2014) *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Askerî Faaliyetleri*, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- ÜZEN İsmet (2007) *I. Dünya Harbinde Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları*, Selis Kitaplar, İstanbul.

Ekler

Görsel 1- Mustafa Kemal, Trablusgarp Valisi ve Kumandanı Müşir İbrahim Paşa ile Birlikte (26 Eylül 1908)

(ATASE Arşivi)

Görsel 2 - Mustafa Kemal, Enver ve Nuri (Conker) Beyler (Derne 1911)

(ATASE Arşivi)

Görsel 3 - Mustafa Kemal (Atatürk) ve Nuri Conker (Derne, 1911)
(ATASE Arşivi)

Görsel 4 - Birinci Dünya Harbi Sırasında Afrika Gruplar Komutanı Nuri Bey (Paşa)
(İclal-Tunca Örses Arşivi)